(MIJ) 2015, Vol No 1, Jan-Dec e-ISSN: 2454-924X; p-ISSN: 2454-8103

नीतिज्ञो माघः

डॉ गोविन्द राम चरोरा

संस्कृत विभाग, महारानी श्री जया राजकीय महाविद्यालय भरतपुर

NEETIGYO MAGHAH

Dr. Govind Ram Charora

Department of Sanskrit, Maharani Shri Jaya Govt. College, Bharatpur

---

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःस्यन्दमाना महतां कवीनाम्।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्ती प्रतिभा-विशेषम्॥[1]

आस्वादमयम् अर्थतत्त्वं प्रवहन्ती महाकवीनां वाणी तेषामलौकिकं, प्रतिभासमं प्रतिभावैशिष्ट्यं व्यनक्ति, प्रकटयति। सैव प्रतिभा लोके अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञेति विश्रुता। तस्याः इयं अलोकसामान्या प्रतिभा (अपूर्ववस्तु निर्माणक्षमा प्रज्ञा) एव तं महाकविपदे प्रतिष्ठापयति। एतदेव कारणमस्ति यत् नानाविधकविपरम्पराशालिनि जगति कालिदाससमाः द्वित्राः पञ्चषाः वा कवयः महाकविकोटीमाटीकन्ते। आचार्येण ध्वनिकारेण श्री आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके निगदितमपि –

येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो

द्वित्राः पञ्चषा एव वा महाकवय इति गण्यन्ते।[2]

कालिदासातिरिक्तं यदि अन्येषां चतुर्णां पञ्चानां वा महाकवित्वेन परिगणनं क्रियेत चेत् तेषु महाकवेर्माघस्य नाम अत्याहितं कर्तुं न शक्यते यतो हि तेन महाकविना स्वीये संपूर्णे जीवने विंशसर्गात्मकस्यैकस्य शिशुपाल-वधाख्यस्य महाकाव्यस्य रचना विहिता, यस्मिन् सर्वेषां शास्त्राणां ज्ञानं निक्षिप्तं निहितं वा। स्ववैदुष्यप्रदर्शनार्थं तेन महाकाव्यरचना न कृता, अपितु सहजतया प्रसंगवशेन विविधशास्त्राणां सारः स्वत एव प्रकटीभूतः। एवं वक्तुं शक्यते यत् विविधशास्त्रविद्या-विद्योतितान्तःकरणस्य प्रतिभाशालिनो महाकवेः काव्ये वेदस्य, दर्शनानां, पुराणानां, साहित्यशास्त्रस्य,

(MIJ) 2015, Vol No 1, Jan-Dec **e-ISSN: 2454-924X; p-ISSN: 2454-8103**

नाट्यशास्त्रस्य, संगीतशास्त्रस्य आयुर्वेदस्य, ज्योतिषविद्यायाः, अश्वविद्यायाः राजनीतिशास्त्रस्य अन्येषां च शास्त्राणां विद्यानां धर्मशास्त्रादीनामपि विषयाणां ज्ञानं पदे-पदे परिस्फुरति] कदाचित् प्रधानवस्तुसमीक्षणेआनुषङ्गिकेन वा विवेचनेन उपमोत्प्रेक्षादिनानालं- काराणां माध्यमेन। यद् ज्ञानं माघकवि महाकविपदसभाजनायालम्। एष्वपि व्याकरणशास्त्रस्य राजनीतेश्चायं विशिष्टो विद्वान्।

नीतिज्ञो माघः– जीवनस्य सत्यं महाकवेर्माघस्य सूक्तिषु सहजतयाऽ-नुभूयते। महाकवेरस्य राजनीतिविषयकं ज्ञानं यदि स्वतन्त्ररूपेण संकलितं स्यात् तदा महाभारतस्योद्योगपर्वगतं राजनीतिचिन्तनं, कामन्दकीयनीतितत्वं शुक्रनीति-मथवा कौटिलीयमर्थशास्त्रं मनुस्मृत्यादिगतं ज्ञानं वा अधःकर्तुं समक क्षतां वा सम्पादयितुमलम्।

शिशुपालवधमहाकाव्यस्य द्वितीये सर्गे यियक्षमाणेनाहूतः द्वारिकाधिपतिः श्रीकृष्णः स्वपितृव्यज्येष्ठभ्रातृभ्यां उद्धवबलरामाभ्यां सह मन्त्रणार्थं समुपस्थितो भवति। तत्रापि सर्वप्रथमं बलराममेव स्वमतमुपस्थापयितुं निवेदयति। ततश्चो-द्धवः स्वविचारान् प्रकटीकरोति। श्रीकृष्णस्तु युधिष्ठिरेण सम्पाद्यमाने राजसूययज्ञेगमनमेव वरमिति स्वनिश्चयं प्रस्तौति, यतो हि तत्र राजसूययागे शिशुपालस्याग-मनं निश्चितं मनुते सः। एका क्रिया यर्थकरी प्रसिद्धा' इति नीतिमनुसरता तस्य निर्णयः सर्वानतिशेते ।

शिशुपालवधस्य द्वितीये सर्गे श्रीकृष्णोद्धवबलरामाणां संवादैः युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञावसरे युधिष्ठिरः भीष्मपितामहादीनां चिन्तनाख्यापनैः महाकवेर्माघस्य गभीरतां राजनीतिविषयकं ज्ञानं विज्ञापितं भवति। सामान्यतः राज्ञः कानि कानि कर्तव्यानि भवन्ति, राज्ञः सेना सम्बन्धिन्यः नीतयश्च का भवन्तीति विचारणायां सन्धि-विग्रहयानादीनां षड्गुणानां, प्रभावोत्साहमन्त्रजानां शक्तीनां प्रयोगः कथं कदा वा समाचरणीय इत्यत्र सामान्य-विशेष-सन्दर्भे चिन्तनं युक्तिभिः तर्केण वा परीक्ष्य सुतरां प्रयोगे महाविना माघेन यत्किमपि निर्दिष्टं, तत्तु समेषां पाठकानां कृते सरलं सुबोधगम्यं च संजातमिति नात्र संशीतिलेशावकाशः। सामान्योऽपि जनः महाकविमाघकृतं द्वितीय-सर्गगतमात्रं नीतितत्त्व-चिन्तनमधीत्य स्वयं स्वात्मनि नीतिज्ञमुद्घोषयितुमलम्।

(MIJ) 2015, Vol No 1, Jan-Dec **e-ISSN: 2454-924X; p-ISSN: 2454-8103**

कवेः राजनीतिः राज्ञः प्रासादपर्यन्तमेव सीमिता स्यादिति न तस्मै रोचते। वस्तुतस्तु सैव नीतिरुच्यते या पाठकानां सम्मुखे समागत्य राज्ञः तत्स्वरूपमभिव्य-ञ्जयेत्, यया स्वरूपाभिव्यक्त्या तस्योदारस्वरूपं प्रजाहितैषिरूपं च प्रकटितं स्यात्। शिशुपालवधाख्ये महाकाव्ये यस्याः राजनीश्चित्रणं विद्यते सा मूलतः भारतीयसभ्यतायाः संस्कृतेश्च पृष्ठभूमिरूपेण विकसिताऽस्ति। सामान्यानां स्वल्पज्ञानां कृते दैनान्दिनकार्य निष्पादयितुमपि माघस्य राजनीतिज्ञानं समेषां मार्गदर्शनं करोति।

स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसनेऽपरे।

यानमाहुस्तदासीनं त्यामुत्थापयति द्वयम्॥[3]

अर्थात् स्वशक्तेः वृद्धौ, शत्रोश्च विपद्ग्रस्तत्वे सति हि शत्रु प्रति यानं करणीयम्। यदा राजा सर्वतो भावेनानुभवति यत् स सर्वथा समृद्धः, शत्रुश्च विपद्ग्रस्तस्तदा तत्कृतमाक्रमणं सफली भवितुमर्हति। कथनमिदं मनुना मनुस्मृतौ कामन्दकीये च नीतिग्रन्थेऽपि प्रतिपादितमस्ति। कामन्दकः कथयति-

प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति।

तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात्।[4]

[5]मनुरपि समर्थयति– ‘तदा यावान् विगृह्येव व्यसने चोत्थिते रिपोः’’ महाकविर्माघः बौद्धदर्शनगतज्ञानं राजनीतिगत ज्ञानं च समानं मनुते। अतएव स वक्ति –

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम्।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम्॥ (2/28)[6]

अर्थात् यथा बौद्धदर्शने शरीरतः भिन्नं आत्मतत्त्वं न स्वीक्रियते, तथैव विजिगीषोः राज्ञः कृते पञ्चायुक्तं सन्धि-विग्रह-यानादिरूपं शरीरं विना नास्ति आत्मतत्त्वम्। कानि च पञ्चाङ्गानि इति वितर्के कामन्दकः स्पष्टीकरोति पञ्चाङ्गम्-

सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः।

विपत्तेश्च प्रतीकारो मन्त्रः पञ्चाङ्ग इष्यते॥[7] इति

शत्रोः वृद्धिः राज्ञः कृते व्याधिरूपैव, अतः स नोपेक्षणीयः महाकविर्माघो

निर्दिशति-

mतिष्ठमानस्तु परो 'नोपेश्यः पथ्यमिच्छता।

सभौ हि शिष्टौराम्नातौ यत्स्र्थन्तायामयः स च ।।(2/10)[8]

पूर्ववर्ती भारवि कथयति–

अल्पीयसोऽप्यरेवृद्धिर्महानर्थाय रोगवत्।

अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वानुभवानुसृतिः —r:।।[9]

राजनीतेः पारिभाषिक शब्दावलीम् अपि म*ाघः स्वकार्यकुशलतया* चित्रयति-

ष्ड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः। इत्यादि[10]

राजनीतिविवेचकानां ग्रन्थानामध्ययनेन एतेषां स्फुटीकरणं सम्यग च जायते। महाकवेर्माघस्य कथनमिदं कियत् महत्त्वपूर्णमस्ति यत् उप शत्रुणा सह सन्धिकरणमुचितं, किन्तु अपकारिणा मित्रेण सह एतत नोचितम्।

माघः नीतिज्ञोऽस्ति समस्तानां विद्यानां निधानमपि। तत्कृतं नीति चनं न सरलमिति संक्षेपेणैव विविनक्तम्। अलं विस्तरेण।

संदर्भ सूची :–

1 ध्वन्यालोक 1/6 ज्ञानमण्डल लिमिटेड वाराणसी तृतीय संस्करण सं० 2042 वि०।

2 बही कारिका वृत्ति 1/6।

3 शिशुपाल वध 2/57।

4 कामन्दकनीति, चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी 1998।

5 मनुस्मृति 7/183, चौखम्वा संस्कृत भवन, वि० सं० 2068

6 शिशुपाल वध 2/28।

7 कामन्दकनीति।

8 शिशुपाल वध 2/10।

9 किरातार्जुनीयम।

10 शिशुपाल वध 2/18।